

Т. В. Новікова,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВЗАЄМОДІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

У статті досліджено культурно-історичну зумовленість взаємодії церковнослов'янської та української мов, зокрема вплив церковнослов'янської мови на українську, який відбувався постійно, хоч і мав функціонально-вибірковий і певною мірою часовий характер; розглянуто використання київського ізводу церковнослов'янської мови в українських церквах.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, українська мова, народна мова, церковнослов'янське, українська церква.

В статье исследовано культурно-историческую обусловленность взаимодействия церковнославянского и украинского языков, в частности влияние церковнославянского языка на украинский, который проходил постоянно, хотя и имел функционально-выборочный и определенной мерой временной характер; рассмотрено использование киевского извода церковнославянского языка в украинских церквях.

Ключевые слова: церковнославянский язык, украинский язык, народный язык, церковнославянизмов, украинская церковь.

The cultural and historical conditionality of co-operation of Church Slavonic and Ukrainian languages is considered in the article, in particular influence of Church Slavonic language on Ukrainian, that took place constantly, though had functionally-selective and up to a point sentinel character; the use of Kyiv variant of Church Slavonic language is in the Ukrainian churches.

Keywords: Church Slavonic language, Ukrainian language, folk language, Church Slavonic word, Ukrainian

Українська мова витворилася на основі спільнослов'янської мови і розвивалася поряд із мовою староцерковнослов'янською, яка прийшла до нас зі Східної Болгарії разом із християнством. За словами В. Русанівського, церковнослов'янська мова приходила до українського селянина різними шляхами: через церкву, через колядки і щедрівки, через культову книгу. Оскільки Євангельські сюжети народ знав у їх церковнослов'янському оформленні, багато старослов'янських слів або й цілі церковнослов'янські речення потрапляли в колядки, фонетично асимілювалися до мови Київської Русі, інколи, як зазначає дослідник, навіть до невпізнаності [16, с. 195].

Отже, уже в період Київської Русі церковнослов'янська мова під впливом живої української мови насичувалась українськими словами й термінами. За словами Г. Півторака, при фронтальному обстеженні найдавніших церковнослов'янських книг другої половини XI ст. і пізніших, таких, наприклад, як Остромирове Євангеліє (1056–1057), Збірники Святослава (1073 і 1076) та інших книг київського походження, знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні випадків відбиття мовних рис, характерних для живої української мови [13, с. 19]. Тобто народнорозмовні елементи мимоволі проникали в церковнослов'янську писемність, про що свідчать найдавніші писемні пам'ятки. І навпаки, книжна мова періоду Київської Русі запозичувала церковнослов'янські – здебільшого абстрактні назви, конфесіоналізми та моделі синтаксичних структур.

Під впливом народної мови церковна літературна мова впродовж XI – XIV ст. усе більше наближається до мови живої. Перед живомовними рисами, як зазначає Г. Півторак, було поставлено своєрідний міцний бар'єр, оскільки тодішні книжники вважали, що живе народне мовлення не може відбиватися у священній церковнослов'янській мові. Проте місцеві діалектні риси потрапляли до церковнослов'янських текстів випадково і, як правило, всупереч бажанню писарів, зроблені під впливом рідної говірки, які варто сприймати не як спорадичні помилки, а як відбиття відповідних діалектних явищ [12, с. 147].

У XII, а особливо в XIII ст., літературно-писемна мова періоду Київської Русі й церковнослов'янська настільки зблизилися між собою, що утворився своєрідний сплав: живі народні елементи увійшли до церковнослов'янської, а церковнослов'янські – до літературно-писемної мови Київської Русі. Це значно збагатило, за словами В. Русанівського, словниковий склад писемної мови Київської Русі, розширило її стилістичні можливості [15 с. 21-22]. Такої ж думки й Г. Межжеріна, яка твердить, що «процес адаптації старослов'янських на східнослов'янському ґрунті – це процес не витіснення, а збагачення мови східних слов'ян. Мовне багатство церковнослов'янських пам'яток природним потоком, неначе могутній струмінь чистої води влилося в повноводу ріку мови східних слов'ян. Богонатхненна, сповнена глибокої мудрості й філософського змісту, лексика церковнослов'янських текстів містила в собі певну таїну і якнайбільше підходила для формування високого, культового стилю» [8, с. 4-5].

За словами В. Русанівського, уже з кінця XV ст. з'являються канонічні тексти, писані церковнослов'янською мовою з відчутним впливом народної української [14, с. 137–138]. Оскільки носії кожної слов'янської мови вимовляли церковнослов'янські тексти згідно з нормами рідної мови, то це привело до того, що в Києві формується специфічна «слов'янорусська» мова (тобто слов'яноукраїнська) – церковнослов'янська мова з елементами живої народної української мови.

Уже з середини XVI ст. під впливом Реформації в світі запановує нова ідея: літературною мовою мусить бути жива мова народу, а не мова церкви. Як зауважує Г. Чуба, саме в другій половині XVI ст. гостро постало «мовне» питання, оскільки «національне» обличчя церкви великою мірою визначала мова богослуж-

бової практики. У цей час у церкві звучала народнорозмовна мова періоду Київської Русі – з одного боку, а церковнослов'янська – з іншого, і саме ці дві мови «моделювали етнічне обличчя української культури».

Після Люблінської унії 1569 р. і впродовж першої половини XVII ст., незважаючи на підтримку церковнослов'янської мови видатними полемістами І. Вишенським, Г. Смотрицьким, З. Копистенським і старанну граматичну обробку її М. Смотрицьким, так звана традиційна мова швидко занепала. Чиста слов'яноноруська мова зберігалася, власне, тільки в літургійній богослужбовій літературі, в усіх інших сферах (і світській літературі, і навіть церковній проповіді) частіше почали використовувати «просту» мову. Проста мова виконувала функцію «нової апостольської», за допомогою якої простих людей наvertsали до віри та поширювали серед них Боже слово. Книжна українська мова значно розширила свої функції, що спричинило широке входження народнорозмовних елементів у полемічне, ораторсько-проповідницьке, художнє письменство, літописання, а також у документи [3, с. 9].

Проте водночас у мовній свідомості українського суспільства кінця XVI – XVII ст. закріплюється високий статус церковнослов'янської мови (в її українській редакції). З кінця XVI ст. частина книжників прагне надати церковнослов'янській мові характеру літературної мови нового типу, наслідком чого є видання граматик і словників церковнослов'янської мови, а також розширення спектру книжних жанрів, які виходять за межі релігійно-церковної проблематики (проблеми науково-описових творів, белетристика, приватне листування). У XVII ст. церковнослов'янська мова широко використовується у сфері освіти й культури в Україні [3, с. 9–10]. Мовною свідомістю українського суспільства вона сприймається не як чужа, а як «культивований різновид рідної» [5, с. 76].

Генетично гетерогенні одиниці, передусім українські та церковнослов'янські, для староукраїнських мовців часто були функціонально тотожними, про що свідчить і реконструкція лінгвістичної свідомості найосвіченіших староукраїнських книжників кінця XVI – XVII ст. Дослідники пам'яток староукраїнської літературної мови цього періоду (В. Німчук та В. Русанівський) визнавали, що у свідомості граматистів того часу перетиналися і взаємодіяли різні мовні системи (окреслені й розмежовані сучасними лінгвістами) [9, с. 3–12; 14, с. 183–187]. Навіть високоосвічені староукраїнські граматисти і лексикографи кінця XVI – XVII ст., за словами Л. Гнатюк, поставали перед проблемою розмежування церковнослов'янської та української мов, що зумовлено передусім специфікою їхньої лінгвістичної і мовної свідомості [3, с. 10].

Жива народна мова у XVII ст. функціонувала лише як мова усного спілкування. Проникаючи в книжну мову, зазнавала значної протидії з боку представників тодішньої панівної верхівки, яка вважала, що церковнослов'янська мова – це, як зазначав І. Вишенський, «плодоноснійших од всьх языков и Богу любиміший» [цит. за: 2, с. 133].

Тривалий час літературними вважали норми, визначені «книжними людьми» на ґрунті церковнослов'янської мови того часу. Ця тенденція трималася в XVII ст. ще дуже міцно. М. Грушевський із цього приводу зазначав, що «книжна мова силкувала ся держати ся вірно своїх старих церковних взірців, а народна відміняла ся» [4, с. 37]. Тверда церковнослов'янська традиція в церковному богослужбінні була чи не найбільшою перешкодою для взаємозв'язку живомовного елемента з письменством церкви. З іншого боку, виразна обмеженість тематики цього письменства, що постійно повторювалася в усталених формах споріднених або тих самих текстів, допомагала переписувачам, які часто знали напам'ять ці тексти, швидко, майже механічно переписувати книги. У цих умовах не доводилося думати про власну мову, про її лексику, фразеологію, стилістичну будову і тим більше про фонетику і морфологію, адже церковний текст не був їм чужий, хоч і не в усьому повністю зрозумілий.

Отже, вплив церковнослов'янської мови на українську відбувався постійно, хоч і мав функціонально-вибірковий і певною мірою часовий характер: слабо простежують його в діловому письменстві, зате в полемічній літературі активніше виявляє себе наприкінці XVI – початку XVII ст., ніж у середині XVIII ст. Однак з другої половини XVIII ст. становище української літературної мови погіршилося. У 1769 р. Синод видав указ про вилучення в населення українських букварів та церковних книг в українській редакції. Після зруйнування Запорізької Січі 1775 р. було закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях. З 1784 р. викладачі Києво-Могилянської академії повинні були читати лекції, дотримуючись російської мови й правопису. До 1784 р. (коли митрополит С. Миславський видав наказ навчати студентів Києво-Могилянської академії чистої російської вимови богослужбових текстів) мовою церкви в Україні була церковнослов'янська з українською вимовою [3, с. 10–11].

Перемога народної основи літературної мови, що настала з кінця XVIII ст., сприяла виробленню народної української літературної мови, яка до другої половини XIX ст. розвивалась за несприятливих умов. У Галичині староукраїнська та церковнослов'янська мови кінця XVIII – початку XIX ст. залишилися тільки в користуванні духовенства. Як зауважує С. Лісняк, на тих територіях, де єпархія не залежала від російської церкви, зокрема в Галичині, упродовж XVIII, XIX і початку XX ст. в казаннях звучала українська мова, українською мовою також друкували теологічні твори і проповіді, а богослужби велися церковнослов'янською мовою української редакції [7, с. 9].

На західноукраїнських землях у світській літературі панувало так зване «язичіє». М. Жовтобрюх зазначає, що «язичієм» традиційно називають книжну українську мову на Галичині, яку вживали в шкільних підручниках, періодичних виданнях, художніх творах і яка становила собою «суміш церковнослов'янської, староукраїнської, елементів діалектних, польських і російських» [6, с. 82]. П. Сігалов вважає цілком зрозумілим, що в ситуації підросійської України церковнослов'янські елементи галицького язичія отримали негативну оцінку. Однак автор відзначає й позитивний бік галицького язичія: воно намагалося зберегти церковнослов'янізми як частину богослужінь Православної церкви. На думку вченого, це була перша спроба залучити церковнослов'янізми до складу лексики [17, с. 39–41].

У другій половині XIX ст. цей тип книжної мови набув деяких видозмін, що, на думку М. Жовтобрюха, становила собою нове «язичіє», у якому «значно послабився церковнослов'янський елемент і дещо посилювалося вживання слів і форм, запозичуваних з російської літературної мови» [6, с. 156]. І. Огієнко називає цю мову українсько-російським язичієм і з посиланням на К. Студинського та М. Кордубу оцінює її як «строкату мішанину» російської, української, церковнослов'янської мов «з маленькою добавкою народної мови» та як жаргон галицьких московфільських видань [10, с. 178].

Натомість в Галичині зміцнювалася і стала справді національною греко-католицька церква. Її національність (українськість) впливала з того, що вона не була ані православною, як російська, ані римо-католицькою, як польська. Вона ще більше зростала національно завдяки тому, що вже в XIX ст. мовою церковної служби зробила українську, запровадивши, крім того, й спеціальну молитву за Україну. У цей же час на теренах підросійської України у богослужінні використовували церковнослов'янську мову з російською вимовою і читанням текстів, проповіді проголошували російською мовою. Церковнослов'янська мова стала зняряддям русифікації і поневолення [7, с. 9]. На Лівобережжі, а з приєднанням його до Росії і на Правобережжі, із запровадженням російського способу читання церковнослов'янських текстів в українців із їхніх колишніх трьох мов їм залишилася тільки одна – усна народна українська мова.

Отже, церковнослов'янська мова посідала надзвичайно важливе місце у слов'янському просторі, який населяли православні християни. Вона зіграла важливу роль у розвитку культури й мови східних, західних і південних слов'ян, оскільки виконувала функцію міжслов'янського церковного спілкування. Однак із формуванням української літературної мови сфера вживання церковнослов'янської значно звузилася, вона почала обслуговувати лише церковні потреби. Серед інших слов'янських мов церковнослов'янська, на думку О. Ткаченка, є сакральною постетнічною корпоративною мовою, яку використовують церкви православної й греко-католицької конфесій, щоправда, різною мірою – від виключного її використання до збереження лише її поодиноких лексичних або граматичних елементів в окремих живих слов'янських мовах [18, с. 8].

Уже впродовж трьох століть в українських православних церквах якщо і звучить церковнослов'янська, то, на жаль, частіше московського, а не київського ізводу. Тільки в храмах Української греко-католицької церкви донині збереглася українізована вимова церковнослов'янських богослужбових текстів. І. Огієнко зазначав, що український різновид церковнослов'янської мови нівелювався через обставини суто політичні. Після прилучення Київської митрополії до Московського патріархату заборонено українські богослужбові книжки і запроваджено книги московського видання. Із цього часу богослужбові книги правлять тільки в Росії, й усі ці правки здійснюють на користь російської мови. У такому вигляді ці книги з їх зрусіфікованим варіантом церковнослов'янської мови, значно віддаленим від її давнього вигляду, поширюються і на українські землі [11, с. 141].

За словами М. Білоус, сьогодні є багато різноманітних пропозицій щодо церковної мови в Україні: 1) відновити церковнослов'янську мову в українській вимові; 2) перейти на богослужіння українською літературною мовою; 3) церковнослов'янську мову з українською вимовою розглядати як проміжний етап переходу до української літературної мови в церкві; 4) запровадження української мови в церкві не повинно поширюватися на богослужби, тобто допустити співфункціонування зукраїнізованої церковнослов'янської й української літературної мов [1, с. 33].

Більшість мовознавців виступають проти насильно вкоріненої ще з другої половини XVIII ст. традиції правити службу в українських церквах церковнослов'янською мовою з дотриманням російської (московської) орфоєпії, наголошують на природності й закономірності того факту, що УПЦ має послугуватися українською мовою [7, с. 11]. Як зауважує О. Ткаченко, уперте тримання Московського патріархату за церковнослов'янську мову (в її російському озвученні) мотивоване, звичайно, аж ніяк не релігійними, а політичними причинами: якби він запровадив у Росії службу російською мовою, Україна й Білорусь відповідно в її церквах перейшли б на українську й білоруську мови, а це б похитнуло російський вплив на ці країни [18, с. 8-9].

Ми згодні з думкою науковців про вагу та використання київського ізводу церковнослов'янської мови в українських церквах, оскільки ця мова урочиста й піднесена, однак визнаємо, що збереження церковнослов'янської мови в більшості православних і частині греко-католицьких парафій України стає щодалі формальнішим.

Література:

1. Білоус М. Питання церковної мови в працях Івана Огієнка / М. Білоус // Іван Огієнко (незабутні імена української науки) : тези доповідей Всеукраїнської наук. конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (26-27 травня 1992 року) / гол. ред. У. Єдлінська. – Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1992. – Ч. I. – С. 31-41.
2. Ващенко В. Про мову Т. Г. Шевченка / В. Ващенко // Мовознавство : наук. записки Інституту мовознавства АН УРСР / відп. ред. М. Бойко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1940. – Вип. 15-16. – С. 133-147.
3. Гнатюк Л. Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : автореф. дис. ... докт. філол. наук, спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Гнатюк. – К. : Київський університет, 2011. – 35 с.
4. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський ; передм. Я. Гояна. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.
5. Живов В. Роль русского церковнославянского в истории славянских литературных языков / В. Живов // Актуальные проблемы славянского языкознания : сб. статей / под ред. К. Горшковой, Г. Хабургаева. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – С. 49-98.

6. Жовтобрюх М. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) / М. Жовтобрюх. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 412 с.
7. Лісняк С. Проблема церковнослов'янської мови та її спадщини в українському церковному житті / С. Лісняк // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – Вип. 11 : Філологічні науки. – Т. 2. – С. 5-15.
8. Межжеріна Г. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі : монографія / Г. Межжеріна. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 448 с.
9. Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть / В. Німчук // Берестейська унія та українська культура XVII століття : матеріали Третіх «Берестейських читань». (Львів, Київ, Харків, 20-23 червня 1995 р.) / ред. Б. Гудзяк. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. – С. 1-16.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
11. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – Київ : Абрис, 1991. – 272 с.
12. Півторак Г. Давньокиївські писемні пам'ятки XI – XIII століття як джерело дослідження ранньої історії української мови / Г. Півторак // Мовознавство : матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 146-149.
13. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г. Півторак // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 8-29.
14. Русанівський В. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1985. – 232 с.
15. Русанівський В. З єдиного кореня / В. Русанівський // Розквітай же, слово! : розвиток сучасної української мови / за ред. В. Русанівського. – К. : Рад. школа, 1983. – С. 5-33.
16. Русанівський В. Історія української літературної мови / В. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
17. Сігалов П. Церковнослов'янізми в українській мові / П. Сігалов // Єдиними устами : вісник Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів : Український Католицький університет, 2001. – № 5. – С. 33-55.
18. Ткаченко О. Соціолінгвістична класифікація мов у її слов'янській специфіці й динаміці / О. Ткаченко // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 3-13.